

ფერეიდნული დიალექტი – პირველი დაკვირვებანი და მეცნიერული შესწავლა¹

ირანის ისლამურ რესპუბლიკაში დღესაც ცხოვრობენ საუკუნეების წინ იძულებით გადასახლებულ ქართველთა შთამომავლები, რომელთაგან მხოლოდ ისპაჰანის პროვინციაში, ფარიდანის, ფერეიდუნშაჰრისა და ბოინ-მიანადაშტის რაიონებში არსებული ქართული სოფლების მცხოვრებლებმა შეინარჩუნეს ქართული ენა. ეს რეგიონი სამეცნიერო ლიტერატურაში მოიხსენიება როგორც ფერეიდანი. ფერეიდნელ ქართველთა მეტყველება მრავალი თაობის ქართველ მკვლევართა კვლევის საგანია.

პირველი დაკვირვებები ფერეიდნელ ქართველთა მეტყველებაზე მეცხრამეტე საუკუნის ბოლოდან იწყება, მეცნიერული შესწავლა კი მეოცე საუკუნის 20-იანი წლებიდან დაიწყო.

ინფორმაცია ფერეიდნელი ქართველების შესახებ ქართული საზოგადოებისათვის ქართული პრესიდან XIX საუკუნის 70–იანი წლებიდან ხდება ცნობილი. თუმცა პირველი საგაზეთო სტატიები და პუბლიცისტური წერილები ძირითადად გაცნობით ხასიათს ატარებდა.²

პირველი ქართველი, რომელიც ფერეიდნელი ქართველების გაცნობის მიზნით 1894 წელს ჩავიდა ფერეიდანში და მოინახულა ქართული სოფლები, იყო **ლადო აღნიაშვილი**, მისი წერილები იბეჭდებოდა „მომბემში“ 1896 წელს, შემდეგ კი იმავე წელს გამოსცა წიგნი: „სპარსეთი და იქაური ქართველები“. მას მრავალი სირთულის

¹ კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (217438).

² პირველი საგაზეთო სტატია ფერეიდნელი ქართველების შესახებ 1872 წელს დაიბეჭდა გაზეთ „დროებაში“ მისი ავტორი იყო ნიკოლოზ ყიფიანი, სტატია გაცნობითი ხასიათის იყო, ამის შემდეგ პრესაში აქტიურდება ფერეიდანის თემა და სხვადასხვა ჟურნალსა და გაზეთში იბეჭდება ინფორმაცია იქაური ქართველების შესახებ.

გადატანა მოუხდა, სანამ ქართულ სოფლებს მიაღწევდა. საინტერესოა მისი მცირე დაკვირვება ფერეიდნელთა მეტყველებაზე, იგი გამოყოფს ძირითად ლექსიკურ თუ მორფოლოგიურ თავისებურებებს, არქაიზმებს, -ყე ნაწილაკის, ასევე ჯარის გამოყენების შემთხვევებს (აღნიშვილი, 1896:210), რომელიც ასევე ქართული ენის რამდენიმე დიალექტშია შემორჩენილი, გამოყოფს ლაკუნარულ ლექსიკურ სივრცეს მათ მეტყველებაში, ჩამოთვლის ნასესხობებს (აღნიშვილი, 1896:211), აქვს დაკვირვება ფონეტიკურ პროცესებზეც.

ლადო აღნიშვილი იყო პირველი, რომელმაც ყურადღება მიაქცია შიდადიალექტურ სხვაობას ფერეიდნულში და მიუთითა, რომ სხვადასხვა სოფელში განსხვავებული ლექსიკა გამოიყენებოდა ერთი და იმავე საგნის აღსანიშნად (აღნიშვილი, 1896:212). იგი ფრთხილად გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ფერეიდნელთა მეტყველება შეიძლება უკავშირდებოდეს აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებს – კახურს, ფშაურს და ხევსურულს (აღნიშვილი, 1896:211–212).

ფასდაუდებელია ლადო აღნიშვილის დაკვირვებები და ის ლექსიკური მასალა, რომელიც მან ჩაიწერა მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ირანში, თუმცა ფერეიდნელთა მეტყველების მეცნიერული შესწავლა გაცილებით გვიან დაიწყო, იგი მეოცე საუკუნის ოციანი წლებიდან გახდა სამეცნიერო კვლევის ობიექტი.

საყურადღებოა ვარლამ თოფურიას სტატია „ნიმუში ფერეიდანის ქართული ენისა“, რომელიც გაზეთ ლომისის N16 ნომერში გამოქვეყნდა 1922 წელს. სტატიაში მოცემულია რამდენიმე ნიმუში ფერეიდნული მეტყველებისა. ტექსტი ჩაწერილია თბილისში ჩამოსული სეიფოლა ხანი იოსელიანისგან. როგორც ვარლამ თოფურია წერს, ფერეიდნელებს „დაუცავთ საქართველოში არსებული გეოგრაფიული ნომენკლატურა, გვარები, ზნე-ჩვეულება და ენა. ამ უკანასკნელზე კი, როგორც მოსალოდნელი იყო, სპარსულს საკმაო გავლენა მოუხდენია. ამ სტატიაში არ არის ტექსტების ენობრივი ანალიზი, რადგან ავტორის თქმით, „ფერეიდანის ენას სწავლობს ბ. ბენედიქტე ჩიქობავა, გამოკვლევა და ტექსტი დაიბეჭდება ცალკე“

(თოფურია, 1922:2). წარმოდგენილ ტექსტებს დართული აქვს განმარტებული სიტყვების ჩამონათვალი.

შემდგომში ვარლამ თოფურია ფერეიდნულს უკავშირებს კახურს და აღნიშნავს, რომ „ფერეიდნული კილო (ირანში) და ინგილოური კილო (აზერბაიჯანში) კახური კილოს ნაყარია”. „...ფერეიდნულმა მშვენივრად დაიცვა მე-17 საუკუნის კახურ-ინგილოური კილო...” (თოფურია, 1963:164)

არნ. ჩიქობავა იყო ფერეიდნულის ერთ-ერთი პირველმკვლევარი, მას ეკუთვნის სტატიები ფერეიდნულის შესახებ: „ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი“, „ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში“, „-ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით“. მან 1923 წელს ფერეიდნელების მეტყველება პირველად მოიხსენია ტერმინით ფერეიდნული და იგი დაუკავშირა კახურს. მისი აზრით, ქიზიყური, გარე (და შიგნი) კახური და მასთან კავშირში მყოფი მთიულური მეტყველება ყველაზე ახლოს დგანან ფერეიდნულთან. თუმცა თვლიდა, რომ ვიდრე სხვა ქართული დიალექტები დეტალურად არ იქნებოდა გამოკვლეული, ნაადრევი იყო იმის მტკიცება, თუ კონკრეტულად რომელი მათგანის „მემკვიდრე“ იყო ფერეიდნული (ჩიქობავა, 2010:5).

არნ. ჩიქობავას თავის სტატიებში განხილული აქვს ბგერების შემადგენლობა და მათი ცვლილებანი ფერეიდნულში, მორფოლოგიური თავისებურებანი, შესიტყვების თავისებურებანი.

მისი კვლევა ემყარებოდა კონკრეტული ტექსტების ანალიზს, რომლებიც ჩაწერილი იყო სეიფოლა იოსელიანისგან. იგი 1922 წელს ჩამოვიდა საქართველოში და აქ ერთი წელზე მეტი დაჰყო, ისწავლა ქართული წერა. სეიფოლა ხანი ახორე ბალას მკვიდრი იყო, როგორც მაშინ ერქვა ფერეიდუნშაჰრს ოფიციალურ დოკუმენტებში. ქართველები კი მას ორი სახელით იცნობდნენ - მკვიდრი მოსახლეობისთვის ეს იყო „სოფელი“, სხვა, მეზობელი სოფლების ქართველები კი მარტყოფს უწოდებდნენ.

ასე რომ, ფერეიდნული დიალექტის შესწავლა დაიწყო ოციოდე ხელნაწერი გვერდის მოცულობის ტექსტებით, რომელიც მხოლოდ მარტყოფის (სოფლის) მეტყველებას ასახავდა. სხვა სოფლების მეტყველების ნიმუშებს იმ დროისთვის საქართველოში არ იცნობდნენ, ამდენად, ამ დროისთვის ფერეიდნელთა მეტყველებაში შიდა განსხვავებაც, ბუნებრივია, ვერ გამოიკვეთებოდა.

ფერეიდნულის საკითხებით დაინტერესებული იყო ცნობილი აღმოსავლეთმცოდნე იური მარი. მან 1925 წელს ისპაჰანში ფერეიდნელი ქართველი ჯარისკაცისაგან ჩაიწერა ფერეიდნული მეტყველების ნიმუშები და გამოაქვეყნა ორი სტატია. ერთში მისი დაკვირვებებია ფერეიდნელი ჯარისკაცის მეტყველებაზე, სტატიაში „ფერეიდნელ ქართველთან საუბრიდან“ იური მარი ფერეიდნულს „კუნძულაკად“ (островок) მოიხსენიებს. ანალიზებს მას ენობრივი თვალსაზრისით, საუბრობს შიდადიალექტურ სხვაობაზე. მისი რესპოდენტის თქმით, ფერეიდანში ორი დიალექტია, მაგალითად, ერთნი ამბობენ ქოლლას, მეორენი - ჩირდილს.

მეორე სტატიაში იური მარს ამბავო ჭელიძის მიერ გამოგზავნილი ორი ფერეიდნული ფოლკლორული ნიმუშის ენობრივი ანალიზი აქვს მოცემული.

1927 წელს ამბავო ჭელიძემ მოინახულა ფერეიდნელი ქართველები და ქართულ სოფლებში რამდენიმე დღე გაატარა. ის მსახურობდა სპარსეთში არსებულ საბჭოთა ბანკში და თეირანსა და ისპაჰანში ხშირად ხვდებოდა ფერეიდნელ ქართველებს, მათ შესახებ მან მოგვიანებით გამოსცა წიგნი: „ფერეიდნელი ქართველები“. წიგნში გვხვდება სოფლების დასახელებები, ტოპონიმები, ანთროპონიმები, ნაშრომის ბოლოს დართულია მცირე ლექსიკონი, რომელშიც ფერეიდნული დიალექტის კუთვნილი არაერთი საყურადღებო ლექსიკური ერთეულია წარმოდგენილი.

ძალზე მნიშვნელოვანია მაგალი თოდუას მიერ ფერეიდანსა და თეირანში 1969-1972 ჩაწერილი მეტყველების ნიმუშები. რომლებიც 1975 წელს გამოსცა. ამ ტექსტებს თან ერთვის მაია მაჭავარიანისა და მაგალი თოდუას მიმოხილვა, რომელშიც გაანალიზებულია ფერეიდნელთა მეტყველებაში დადასტურებული როგორც ფონეტიკური, ისე მორფოლოგიური პროცესები.

ფერეიდნულის თემაზე სხვადასხვა პერიოდში ბევრ მეცნიერს აქვს გამოქვეყნებული სტატიები: თ. ჭავჭავაძე, ი. ჭიპაშვილი, თ. ჩხეიძე, ლ. ფრუიძე, თ. ცაგარეიშვილი, ნ. ბართაია და სხვ.

ფერეიდნული მეტყველების კვლევას ხელი შეუწყო მეოცე საუკუნის 70–იან წლებში საქართველოში დაბრუნებული ფერეიდნელებისგან ჩაწერილი მასალის მეცნიერულმა ანალიზმა: 1973 წელს გ. ჩიტაიას ხელმძღვანელობით შედგა კომპლექსური ექსპედიცია რეპატრიანტ ფერეიდნელთაგან ტექსტების ჩასაწერად. ისტორიკოსებთან, ეთნოგრაფებთან და მუსიკათმცოდნეებთან ერთად მასალას იწერდნენ ცნობილი ენათმეცნიერები **დარეჯან ჩხუბიანიშვილი** და **თედო უთურგაიძე**, ირანისტი **ჯემშიდ გიუნაშვილი**, რომლებმაც რამდენიმე საყურადღებო სტატია გამოაქვეყნეს. ერთ-ერთ ნაშრომში მათ ფერეიდნულს „კახური დიალექტის ფერეიდნული კილო“ უწოდეს. თუმცა, 1998 წელს ირანის ისლამურ რესპუბლიკაში მივლინების შემდეგ, სხვადასხვა სოფლის მეტყველებამ მკვლევართათვის გასაგები გახადა, რომ „**ფერეიდნული არ არის ერთგვაროვანი მისი გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე (ჩხუბიანიშვილი, 2010: 172).** გაჩნდა ტერმინები „ზემოფერეიდნული“ და ქვემოფერეიდნული“, რომელთაგან პირველი გულისხმობდა ფერეიდუნშაჰრის, ჩულრუთის, სიბაქისა და ჯაყჯაყის მეტყველებას, მეორე კი თორელის, ბოინის, ახჩასა და დაშქესანას მეტყველებას. (ჩხუბიანიშვილი, 2012: 172).

ცალკე აღნიშვნის საგანია უცხოელთა დაკვირვებებიც ფერეიდნულ მეტყველებაზე. 1964 წელს ამერიკელი მეცნიერი **დონალდ სტილო**³ იმყოფებოდა ფერეიდანში და იქ ჩაიწერა საყურადღებო მასალა, რომლის საფუძველზეც აქვს საინტერესო დაკვირვებანი ფერეიდნულ მეტყველებაზე.

მკვლევარმა ბაბაკ რეზვანიმ (ამსტერდამის უნივერსიტეტი) 2008-2009 წლებში რამდენიმე სტატია გამოაქვეყნა ფერეიდნელი ქართველების შესახებ. რომლებშიც განიხილავს ენობრივ საკითხებსაც, ფერეიდნელთა მეტყველების თავისებურებებს და

³ ამჟამად დონალდ სტილო მუშაობს გერმანიაში, ლაიფციგის ევოლუციური ანთროპოლოგიის ინსტიტუტის ლინგვისტურ განყოფილებაში.

გამოთქვამს აზრს, რომ ფერეიდნელი ქართველები არიან წამოსული საქართველოს ჩრდილოეთ ან ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთ მთიანეთიდან, თუმცა ის მაგალითები, რაც მეცნიერს მოჰყავს, ვერ გამოდგება არგუმენტად ფერეიდნული დიალექტის ჩრდილოეთ ან ჩრდილო-აღმოსავლეთ საქართველოსთვის კუთვნილებისათვის, რადგან მის მიერ განხილული ენობრივი მოვლენები დამახასიათებელია არა მხოლოდ ჩრდილოეთის მთიანეთისთვის, არამედ ქართული ენის სხვა დიალექტებისთვისაც და ფერეიდნელთა წარმომავლობის შესახებ მათი ასე დაბეჯითებით დამოწმება არ არის გამართლებული.

მვლევარი საუბრობს იმაზეც, რომ რომ ფერეიდნულ დიალექტში იკვეთება შიდადიალექტური სხვაობა (Rezvani, 2008:606-607).

2004 წლიდან ჩვენი ჯგუფი (ხელმ. მარინა ბერიძე) აქტიურად ჩაერთო ფერეიდნულის კვლევისა და დოკუმენტირების პროცესში. 2008 –2018 წლებში რამდენჯერმე ვიყავით ფერეიდანში მივლინებით. ვრცელი ტექსტური და ლექსიკური მასალის გაანალიზებამ ცხადყო, რომ **შიდაენობრივი დიფერენციაცია ფერეიდნულში საკმაოდ მკვეთრადაა გამოხატული და მის აღსაწერად და ასახსნელად საკმარისი არ არის მხოლოდ ლოკალური სივრცული მიმართების ამსახველი ტერმინები - ზემოფერეიდნული და ქვემოფერეიდნული.**

უნდა ითქვას, რომ სხვადასხვა სოფლის მცხოვრებთა მეტყველებაში სხვაობა მართლაც თვალნათელია არა მხოლოდ მკვლევართათვის, არამედ ფერეიდნის რეგიონის სხვადასხვა სოფელში მცხოვრები ქართველისთვის. ფერეიდნელი ქართველები ჩვენთან საუბარში თვითონ აღნიშნავენ ამ განსხვავებას.

ფერეიდნელთა მეტყველებაში ენობრივი განსხვავებანი ეწინააღმდეგება სამეცნიერო ლიტერატურაში გაბატონებულ აზრს, რომ ფერეიდნული მეტყველება **მხოლოდ კახური დიალექტიდანაა წარმომდგარი და ფერეიდნელი ქართველები მხოლოდ კახეთიდან გასახლებული მოსახლეობის შთამომავლები არიან.**

ქართულ დიალექტურ კორპუსში (ავტორი მ. ბერიძე) სხვა დიალექტების მასალებთან ერთად ინტეგრირებულია როგორც სხვადასხვა პერიოდში გამოცემული

ფერეიდნული დიალექტოლოგიური ტექსტები, ისე ჩვენ მიერ მივლინების დროს ჩაწერილი ტექსტების დიდი მასივი. მოქნილი საძიებო ინსტრუმენტი ეხმარება დაინტერესებულ პირს მოძებნოს ნებისმიერი სიტყვაფორმა, ასევე ტექსტები სხვადასხვა მახასიათებლით. ეს მასალა ლემატიზებულია და ანოტირებულია გრამატიკული მახასიათებლებით.

კორპუსი ასევე შეიცავს ფერეიდნული დიალექტის ლექსიკონს, ლექსიკურ ერთეულებს აქვს გრამატიკული და ლექსიკური მარკერები, ახლავს ილუსტრაციები და აღჭურვილია ასევე მეტამონაცემებით - ჩაწერის ადგილის, მთქმელის მიხედვით⁴. ამ კორპუსული ლექსიკონის საფუძველზე 2018 წელს გამოვიდა **ფერეიდნული დიალექტის კორპუსული ლექსიკონი** (ავტორები: მარინა, ბერიძე, ლია ბაკურაძე, ნიკოლოზ ნახუცრიშვილი). მზადდება მონოგრაფია, რომელშიც მოცემული იქნება ფერეიდნული დიალექტის ანალიზი.

გამოყენებული ლიტერატურა

აღნაშვილი ლადო, „სპარსეთი და იქაური ქართველები“, გამომცემლობა „ტფილისი“, თბილისი. 1896;

ბართაია ნომადი, „სამი პერიოდი საქართველოსა და ირანულ ქართველთა ურთიერთობაში“, ქართველოლოგიის აქტუალური პრობლემები, III, 2014. http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/163605/1/kartvelologiis_Aktualuri_Problemebi_2014_N3.pdf;

ბერიძე მარინა, ბაკურაძე ლია, ნახუცრიშვილი ნიკოლოზ, ფერეიდნული დიალექტის კორპუსული ლექსიკონი, გამომცემლობა KEW – Kolegium Europy Wschodniej, პოლონეთი. 2018;

⁴ ქდკ, ფერეიდნული ლექსიკონი, corpora.co

თოდუა მაგალი, მაჭავარიანი მათა, „ფერეიდნული“ (ფერეიდნული ტექსტები ანალიზით, ფერეიდანსა და თეირანში 1969-1972 ჩაწეილი მეტყველების ნიმუშები), ქართულ-სპარსული ეტიუდები, II, 1975;

თოფურია ვარლამ, „ნიმუში ფერეიდანის ქართული ენისა“, გამომცემლობა „ლომისი“, N16, თბილისი. 1922;

თოფურია ვარლამ, „ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები“, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები“, ტ. III, 1963;

უთურგაიძე თედო, ჩხუბიანიშვილი დარეჯან, გიუნაშვილი ჯემშიდ, დიალექტის ცვლილებისათვის ისტორიულ ასპექტში (ქართული ენის კახური დიალექტის ფერეიდნული კილოკავის მასალაზე), ქართული ენათა სტრუქტურის საკითხები, V, თბილისი. 1981;

ჩიქობავა არნოლდ, შრომები, ტ. I, თსუ გამომცემლობა, თბილისი. 2010;

ჩიქობავა არნოლდ, „ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი“, ტფილ. უნ-ტის მოამბე, ტ. 7, 1927;

ჩხუბიანიშვილი დარეჯან, „საენათმეცნიერო წერილები“, თსუ გამომცემლობა, თბილისი. 2012;

ჭელიძე ამბაკო, „ფერეიდნული ქართველები“, ლიტერატურის მუზეუმი (სტ. „სი-ჯი-ეს“), 2011;

Rezvani, Babak, The Islamization and Ethnogenesis of the Fereydani Georgians. Nationalities Papers, Vol. 36, No. 4, 2008;

Stilo Donald, Some notes on the Phonology and Morphology of Fereydani Georgian, Language Islands and Language Contact in Iran, Berlin, October 19 - 20, 2018;

Март Ю.Н. Статьи, сообщения и резюме докладов, I, М. _ Л., 1936.

წყაროების ჩამონათვალი:

corpora.co

Lia Bakuradze

Tsu Arn. Cikobava Institute of Linguistics

Summary

Fereydanian dialect – first notes and linguistic approaches

Fereydanian has been a subject of research of a number of generations of Georgian scholars.

Since the end of 19th century, many other sources report about the Georgian-speaking population in Fereydan.

In his book ‘Georgians in Persia’ Lado Aġniašvili gives short linguistic observations regarding lexical and morphological issues (1896).

Aġniašvili was the first who noticed an internal differentiation of Fereydanian dialect. He was in Fereydan in 1894 and found evidence for different uses of words in different villages for the same objects.

The Fereydanian dialect has gained scientific interest since the beginning of the 20th century. The term ‘Fereydnuli’ (Fereydanian Georgian Speech) was coined by Arnold Čikobava in 1923.

There are many important researches about Fereydanian dialect (Y. Marr, M. Todua, M. Machavariani, T. Uturgaidze, D. Chkhubianishvili, J. Giunashvili, N. Bartaia, B. Rezvani...).

Beginning from 2004 we actively got involved in the process of researching and documenting of Fereydanian. Presently, the Georgian Dialect Corpus integrates Georgian dialect data, among them – Fereydanian texts and dictionary; flexible tools of the Corpus allow to more clearly determine a place of the Fereydanian dialect within the common Georgian dialect areal, attitudes with other dialects and standard language, to identify archaic phenomena and borrowings.

The paper focuses on key issues in the history of studies Fereydanian dialect.

